Anna Wylegała
[Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk]
https://orcid.org/0000-0001-5575-4123

Metodologia, etyka i bezpieczeństwo w projektach dokumentujących doświadczenie wojenne i uchodźcze po inwazji Rosji na Ukrainę z dn. 24 lutego 2022 r.

DOI: 10.26774/wrhm.363

●●●●●●

Napaść Rosji na niezależną Ukrainę, zbrodnie rosyjskie popełniane na terenach okupowanych i konieczność opuszczenia kraju przez miliony mieszkańców Ukrainy to wydarzenia bezprecedensowe w powojennej historii Europy. Naturalną reakcją badaczy, pracowników organizacji pozarządowych i instytucji kultury jest chęć nie tylko bezpośredniego niesienia pomocy, ale również dokumentowania doświadczenia wojny i uchodźstwa. Inicjatywy badawcze i dokumentacyjne pojawiły się niemal od razu po wybuchu wojny, przybrały zaś na sile w momencie ujawnienia rosyjskich zbrodni w Mariupolu, Buczy i innych podkijowskich miejscowościach.

Rola tego typu działań jest niezmiernie ważna, jednak spełniają one kryteria badań o podwyższonym ryzyku (*higher-risk research*) wg rekomendacji Komisji Europejskiej (Ethics in Social Science and Humanities 2018, 7.4.), a badani zaliczają się jednoznacznie do kategorii populacji „podatnych na zranienie" czy „kruchych" (*vulnerable*). Stąd też podczas prac dokumentacyjnych należy poświęcić szczególną uwagę kwestiom metodologii, etyki i bezpieczeństwa – rozmówców, badaczy i zebranych danych.

W niniejszym dokumencie proponujemy ogólne wytyczne dotyczące tych kwestii. Proponowane standardy wypracowane zostały na potrzeby realizowanego od połowy marca br. projektu „24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny", i są efektem wspólnego namysłu członków międzynarodowego zespołu projektowego, naszych pierwszych doświadczeń oraz zastosowania się do sugestii dwóch niezależnych komisji opiniujących projekt: Komisji ds. Etyki Instytutu Filozofii i Socjologii PAN oraz Ethical Board na Uniwersytecie w Luksemburgu. Ponieważ powstały one w oparciu o doświadczenia dużego projektu badawczego, część z nich może w mniejszym stopniu odnosić się do niewielkich inicjatyw dokumentacyjnych. Mamy jednak nadzieję, że okażą się wsparciem i punktem odniesienia dla wszystkich inicjatyw podejmowanych w sferze dokumentowania wydarzeń będących skutkiem wojny na Ukrainie.

[W niniejszym dokumencie kursywą przedstawiamy konkretne zastosowane przez nas w projekcie rozwiązania].

Inicjatorem projektu badawczo-dokumentacyjny „24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny" było Centrum Historii Miejskie ze Lwowa, które już w pierwszych dniach wojny przystąpiło do dokumentowania ukraińskiego doświadczenia wojny. W Polsce skupia się ona na przeprowadzaniu wywiadów jakościowych z ukraińskimi uchodźcami i realizowany jest przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN, we współpracy z Polskim Towarzystwem Historii Mówionej, Centrum Mieroszewskiego, University of St Andrews (Szkocja) oraz Uniwersytetem w Luksemburgu. Wywiady nagrywane w Polsce będą archiwizowane w Archiwum Danych Jakościowych przy IFiS PAN.

1. Zespół realizujący projekt:

- nie zalecamy realizacji projektów dokumentacyjnych w pojedynkę ze względu na przewidywane obciążenie organizacyjne i emocjonalne;
- osoby nagrywające relacje powinny posiadać doświadczenie przeprowadzania wywiadów dotyczących sytuacji trudnych – np. doświadczenia żalu i straty, traumy lub przemocy, przymusowych migracji, kryzysów emocjonalnych i życiowych;
- wykluczone jest angażowanie osób bez odpowiedniego doświadczenia, np. studentów, lub badaczy, którzy nigdy nie prowadzili badań empirycznych związanych z ww. tematami lub podobnymi; badanie dokumentujące losy uchodźców nie może stanowić działania edukacyjnego lub elementu nauczania;
- konieczna jest biegła znajomość co najmniej jednego z języków, którymi posługuje się większość ukraińskich uchodźców, czyli ukraińskiego i/lub rosyjskiego;
- w miarę możliwości warto włączyć do zespołu ukraińskie badaczki i badaczy, także tych, którzy uciekli z Ukrainy na skutek rosyjskiej inwazji – jeśli tylko pozwala na to kondycja psychofizyczna takiej osoby.

[W projekcie „Świadectwa wojny" zrezygnowaliśmy ze współpracy z osobami, które zbyt słabo znały ukraiński/rosyjski, mimo że były to osoby z dużym doświadczeniem badawczym].

2. Przygotowanie narzędzi badawczych i szkolenie:

- zalecamy uprzednie przygotowanie kwestionariusza lub dyspozycji do wywiadu;

[Kwestionariusz wypracowany w projekcie „Świadectwa wojny" skupia się na rekonstrukcji wydarzeń i zmieniających się realiów życia codziennego, nie zaś na odtwarzaniu stanów psychicznych tym wydarzeniom towarzyszącym; jednocześnie zakłada on odpowiedni stopień otwartości pytań, tak by uwzględnić każdą indywidualną sytuację oraz stworzyć odpowiednią przestrzeń dla wyrażenia tych emocji, które się pojawiają].

- podstawową zasadą organizującą wywiad powinno być podążanie za rozmówcą: to rozmówca decyduje o tym, na które pytania udzieli odpowiedzi i w jakim zakresie;
- zalecamy skonsultowanie kwestionariusza z psychologiem i/lub psychoterapeutą w celu weryfikacji, czy przygotowany zestaw zagadnień nie stwarza ryzyka retraumatyzacji dla rozmówcy;
- zalecamy przygotowanie osobnych wskazówek dla nagrywających, dotyczących radzenia sobie w sytuacjach trudnych emocjonalnie dla rozmówcy i dla badacza;
- osoby nagrywające powinny wziąć udział w szczegółowym szkoleniu dotyczącym treści kwestionariusza i zasad przeprowadzania wywiadów, a także mieć dostęp do dodatkowych materiałów metodologicznych i literatury przedmiotu, wzbogacających jego lub jej dotychczasowe doświadczenie.

3. Dobór i rekrutacja rozmówców:

- zalecamy odsunięcie w czasie wywiadów o minimum miesiąc od momentu dotarcia przez rozmówcę do kraju docelowego. Wyłączy to z próby osoby, które bezpośrednio przed uczestnictwem w badaniu przeżyły traumatyczne wydarzenie związane z wojną, i umożliwi minimalizację ryzyka angażowania w projekt osób, u których rozwinął się zespół stresu pourazowego;
- rozmawiać należy wyłącznie z osobami, które wyraziły świadomą i jednoznaczną zgodę na rozmowę, nagranie i archiwizację ich relacji, wykluczone jest przekonywanie i namawianie potencjalnych rozmówców, a także gromadzenie nagrań bez ich zgody i wiedzy;
- warto rozważyć pozyskiwanie rozmówców przez media społecznościowe i inne kanały informacji, które na etapie rekrutacji nie zakładają kontaktu osobistego z badaczem i dają rozmówcy możliwość odpowiedzenia lub nie na ogłoszenie o projekcie;
- pozyskując rozmówców za pomocą kontaktów osobistych, należy bezwzględnie przestrzegać zasady braku zależności między badaczem a rozmówcą (badacz nie może nagrywać osób, które u niego mieszkają, swoich znajomych, osób przez siebie zatrudnianych) w celu minimalizacji presji na zgodę na nagranie; niedopuszczalne jest oferowanie pomocy w zamian za nagranie rozmowy;
- nagrywać należy wyłącznie osoby, których podstawowe potrzeby bytowe i finansowe zostały w najlepszym możliwym w sytuacji uchodźstwa stopniu zaspokojone, m.in. mają zapewnione oddzielne mieszkanie i względnie stałe źródło utrzymania, zaś ich sytuacja prawna jest uregulowana (w Polsce wskaźnikiem tego może być otrzymanie numeru PESEL);
- niedopuszczalne jest przeprowadzanie wywiadów na dworcach, w schroniskach i innych miejscach pobytu tymczasowego;
- rozmówcy powinni być pełnoletni i deklarować dobry stan zdrowia fizycznego i psychicznego;
- podczas omawiania celu projektu i zasad uczestnictwa w nim należy starać się jasno zaznaczyć, że udział w wywiadzie nie wiąże się z korzyściami materialnymi, zaś ani nagrywający, ani instytucje realizujące projekt nie zapewniają pomocy prawnej czy administracyjnej. Jednocześnie nagrywający jako osoby prywatne mogą oczywiście służyć radą i pomocą, gdyby byli w stanie i chcieli takiej udzielić. Nie jest to jednak obowiązkiem osoby nagrywającej. Zalecamy zorientowanie się, do jakiej instytucji państwowej/organizacji pomocowej można skierować w danym mieście rozmówcę.

[W projekcie „Świadectwa wojny" nie płacimy rozmówcom za udział w wywiadzie; wynagrodzenie otrzymują osoby nagrywające, ponieważ jest to ich praca, zwłaszcza w przypadku ukraińskich badaczek-uchodźczyń bardzo istotna dla domowego budżetu].

4. Sytuacja wywiadu:

- zarówno kontakt wstępny, jak i sam wywiad powinny odbywać się w języku najbardziej dogodnym dla rozmówcy i przez niego wybranym (będzie to najczęściej ukraiński lub rosyjski);
- wywiad będzie mniej stresujący dla rozmówcy, jeśli otrzyma on wcześniej szczegółową informację o projekcie, a także ogólną listę zagadnień i pytań, które zostaną poruszone podczas wywiadu (z jednoczesnym zapewnieniem, że nie musi odpowiadać na wszystkie pytania);
- rozmówca powinien mieć możliwość wyboru miejsca przeprowadzenia rozmowy; w miarę możliwości badacz powinien zaproponować rozmówcy przeprowadzenie wywiadu w innym miejscu niż jego mieszkanie (np. biuro w instytucji realizującej projekt lub też swoje własne mieszkanie); niezalecane jest nagrywanie relacji w miejscach publicznych (nawet stosunkowo cichych i ustronnych) ze względu na wrażliwość gromadzonych danych i możliwe gwałtowne reakcje emocjonalne;

[Nasze doświadczenie w projekcie „Świadectwa wojny" pokazuje, że ukraińscy uchodźcy w Polsce często dzielą mieszkanie z wieloma innymi osobami i przeprowadzenie tam wywiadu w warunkach komfortowych dla rozmówcy jest problematyczne].

- wywiad poprzedzony powinien zostać przedstawieniem celów i formy projektu oraz rozmową nieformalną;
- podczas kontaktu wstępnego oraz podczas niekwestionariuszowej części wywiadu badacz każdorazowo powinien ocenić, czy rozmówca spełnia kryteria uczestnictwa w projekcie i czy jego aktualne samopoczucie pozwala na nagranie wywiadu;
- jeśli badacz ma wątpliwości co do samopoczucia rozmówcy, wywiad powinien zostać przełożony na kolejne spotkanie lub odwołany;
- zalecamy formę audio wywiadu jako mniej inwazyjną i stresującą dla rozmówców, o czym każdorazowo należy poinformować osoby nagrywane przed rozpoczęciem nagrywania;
- w projektach dokumentacyjnych dotyczących doświadczenia wciąż toczącego się konfliktu zbrojnego należy zwrócić szczególną uwagę na pojawiające się w wywiadzie informacje, które mają charakter danych wrażliwych. Są to m.in.: przemoc seksualna; handel ludźmi; zbrodnie wojenne dokonywane przez wojskowych po obu stronach; sytuacja członków rodziny pozostających na terenach okupowanych; sytuacja członków rodziny służących w armii ukraińskiej lub w inny sposób zaangażowanych w zbrojny opór;

[W projekcie „Świadectwa wojny" zalecamy następujący protokół postępowania: w przypadku ich pojawienia się należy po zakończeniu wywiadu przywołać te dane (opisane sytuacje, zdarzenia, etc.) i upewnić się, czy dane te mają pozostać częścią wywiadu. Należy przypomnieć rozmówcy o możliwości częściowej lub pełnej pseudonimizacji tych danych. Można też przypomnieć rozmówcy, że również w przypadku tych danych rozmówca ma

prawo wycofania zgody na ich wykorzystanie w każdym momencie realizacji projektu. W naszej zgodzie na nagranie znalazło się miejsce na wyrażenie szczególnych życzeń rozmówcy co do wykorzystania jego danych osobowych i treści wywiadu].

- realizacja projektów z udziałem osób potencjalnie traumatyzowanych powinna uwzględniać dostępność bezpłatnej pomocy psychologicznej dla badanych w języku ojczystym na wypadek pogorszenia się ich stanu emocjonalnego na skutek wywiadu; w wariancie minimalnym rozmówca powinien otrzymać informację o tym, gdzie taką pomoc może uzyskać. Może to być np. numer telefonu lub adres organizacji pozarządowej bezpłatnie taką pomoc w Polsce oferującą;

[W projekcie „Świadectwa wojny" zdecydowaliśmy się na stałą współpracę z ukraińskojęzycznym psychologiem, którego dane kontaktowe otrzymuje rozmówca].

- badacz powinien zapytać badanego o zgodę na ponowny kontakt i w razie jej uzyskania po kilku dniach upewnić się, czy rozmówca nie potrzebuje wsparcia psychologicznego; dobrą praktyką jest także pozostawienie osobie nagrywanej danych kontaktowych badacza lub badaczki;
- na każdym etapie uczestnictwa w projekcie, w tym w trakcie i po zakończeniu wywiadu, rozmówca powinien mieć możliwość wycofania zgody na uczestnictwo w projekcie bez podania przyczyny, ze skutkiem natychmiastowym. Dokładne dane kontaktowe umożliwiające wycofanie zgody powinny być umieszczone w formularzach lub ulotkach informacyjnych dla osób nagrywanych.

5. Zgoda na nagranie i inne dokumenty:

- zalecamy przygotowanie pisemnej informacji o projekcie, którą można przekazać rozmówcy z wyprzedzeniem, wraz z ogólną listą zagadnień, których dotyczyć będzie wywiad;
- ulotka powinna w jasny i przystępny sposób przedstawiać cel nagrywania wywiadów i sposób ich późniejszego wykorzystania;
- zgoda na nagranie powinna dokładnie precyzować warunki archiwizacji, wykorzystania i udostępniania nagrań;
- zgoda na nagranie powinna zawierać miejsce na dane kontaktowe badacza;
- rozmówca powinien otrzymać informację na temat przetwarzania danych osobowych;

[Projekty realizowane w Unii Europejskiej powinny być zgodne z unijną dyrektywą RODO/GDPR. Jako badacze zdajemy sobie sprawę z tego, jak nieprzyjaznym językiem formułowane są komunikaty dotyczące RODO. Wypracowana w projekcie „Świadectwa wojny" informacja na temat RODO liczy 3 strony i jest skrócona tak bardzo, jak to było możliwe. Nasze doświadczenie pokazuje, że dobrą praktyką jest opowiedzenie rozmówcy własnymi słowami o tym, czego dotyczy informacja RODO].

– wszystkie dokumenty powinny zostać przygotowane w języku ukraińskim i rosyjskim.

6. Dane osobowe, ich wykorzystanie i bezpieczeństwo:

– dane osobowe gromadzone w projektach dokumentujących wciąż trwający konflikt zbrojny powinny być traktowane ze szczególną ostrożnością; należy mieć świadomość, że odpowiednie zabezpieczenie zgromadzonych danych i zabezpieczenie przed ich kradzieżą lub wyciekiem nie jest tylko kwestią techniczną, ale także etyczną;
– rozmówcy należy zaoferować wybór sposobu, w jaki jego dane osobowe oraz treść wywiadu (nagranie i transkrypcja) będą gromadzone i wykorzystywane. Dotyczy to zarówno kwestii anonimowości, jak i tego, w jakim celu dane zostaną wykorzystane;

[W projekcie „Świadectwa wojny" rozmówca może zdecydować o tym, że wywiad wykorzystywany jest z użyciem jego imienia i nazwiska; z zastosowaniem częściowej pseudonimizacji (tj. przy zastąpieniu imienia i nazwiska pseudonimem, ale bez pseudonimizacji innych danych osobowych pojawiających się w wywiadzie, czyli np. nazw miejscowości, ulic, nazwisk innych osób); lub z zastosowaniem pełnej pseudonimizacji (tj. przy zastąpieniu pseudonimami wszystkich danych osobowych pojawiających się w treści wywiadu). Ta ostatnia opcja, pełnej pseudonimizacji, oznacza udostępnianie wyłącznie transkrypcji, nie zaś pliku audio, ze względu na dużą czasochłonność i kosztowność procesu edycji pliku audio. Rozmówca może również wybrać cele, w jakich jego nagranie będzie wykorzystywane (m.in. cele naukowe, wystawiennicze i edukacyjne, artystyczne)].

– zalecamy przemyślane procedury archiwizacji i udostępniania danych; w kontekście toczącej się wciąż wojny uzasadnione wydaje się ograniczenie dostępu lub jego odroczenie w czasie;

[Wywiady nagrywane w projekcie „Świadectwa wojny" archiwizowane będą w Archiwum Danych Jakościowych przy IFiS PAN*, które działa z zachowaniem najwyższych standardów etycznych oraz związanych z bezpieczeństwem danych osobowych, zaś swoje zbiory udostępnia wyłącznie zarejestrowanym użytkownikom (nie są one dostępne w otwartym dostępie); w przypadku naszego projektu dodatkowo konieczne będzie pisemne uzasadnienie powodu skorzystania ze zbioru].*

– zalecamy przechowywanie danych osobowych rozmówców (imię, nazwisko, adres, telefon kontaktowy) oraz danych projektowych (nagranie, transkrypcja) w różnych formatach i miejscach: lokalnie, na dyskach zewnętrznych lub dyskach odpowiednio zabezpieczonych komputerów oraz w lokalizacjach zdalnych, np. na wirtualnych dyskach; niedopuszczalne jest udzielanie dostępu

do danych osobom nieautoryzowanym lub dłuższe niż konieczne przechowywanie niezabezpieczonych plików na komputerach prywatnych;
- osoby nagrywające powinny przed rozpoczęciem pracy podpisać dokument zobowiązujący je do zachowania poufności w stosunku do danych, z którymi będą pracować;
- po przekazaniu nagrania osobie zajmującej się archiwizacją nagrywający powinien trwale usunąć pliki ze swojego komputera.

[W projekcie „Świadectwa wojny" kopia całego zbioru przechowywana będzie na serwerach partnera projektu, w Luxembourg Centre for Contemporary and Digital History na Uniwersytecie w Luksemburgu].

7. Superwizja i bezpieczeństwo badaczy:
- należy mieć świadomość, że również osoby nagrywające relacje uchodźców wojennych z Ukrainy narażone są na stres i traumatyzację, dlatego przez cały czas realizacji projektu powinny mieć zapewnione wsparcie metodologiczne i psychologiczne;
- zalecamy regularne spotkania zespołu osób nagrywających, podczas których będą mogły one podzielić się swoimi wrażeniami z prowadzenia wywiadów, przedyskutować i skorygować kwestionariusz oraz napotykane problemy;
- zalecane jest, by w spotkaniach takich uczestniczył psycholog lub psychoterapeuta, lub też gdyby organizowane były osobne sesje superwizyjne prowadzone przez osobę z tego typu przygotowaniem;
- zalecamy, by osoby nagrywające dostosowywały ilość nagrywanych przez siebie wywiadów do swoich indywidualnych możliwości emocjonalnych;

[Nasze doświadczenie w projekcie „Świadectwa wojny" pokazuje, że wywiady dotyczące doświadczenia wojennego i uchodźczego są bardzo angażujące emocjonalnie i wyczerpujące].

- zalecamy superwizję zewnętrzną w postaci konsultowania przebiegu realizacji projektu i pojawiających się trudności i kwestii spornych przez doświadczonych badaczy nie będących częścią zespołu.

[W projekcie „Świadectwa wojny" powołaliśmy dwa zewnętrze ciała doradczo-kontrolne: Advisory Committee (Komitet Doradczy), mający charakter węższego grona ekspertów z istotnym dla projektu doświadczeniem badawczym i wiedzą, oraz Academic Council (Radę Naukową), w której znajdują się badacze i postaci o znaczącym dorobku i autorytecie, również w zakresie etyki badań].